

УДК 342.4

МОРОЗЮК С.М.

ОСОБЛИВОСТІ СТРУКТУРИ МЕХАНІЗМУ РЕАЛІЗАЦІЇ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ

У статті виокремлено складові елементи механізму реалізації Конституції України, запропоновано їх поділ на основні та забезпечувальні. Досліджено залежність ефективності механізму реалізації Конституції не лише від особливостей його елементів, а й від факторів впливу на процес реалізації Конституції, форм, у яких здійснювалась реалізація.

Ключові слова: Конституція України, Основний Закон, механізм реалізації, структура механізму.

В статье выделены составляющие элементы механизма реализации Конституции Украины, предложено их разделение на основные и обеспечительные. Исследована зависимость эффективности механизма реализации Конституции не только от особенностей его элементов, но и от факторов влияния на процесс реализации Конституции, форм, в которых осуществлялась реализация.

Ключевые слова: Конституция Украины, Основной Закон, механизм реализации, структура механизма.

In the article were singled out the constituent elements of the mechanism of realization the Constitution of Ukraine, was proposed their classification to the main and enforcement. It was researched the dependence of the effectiveness of mechanisms of realization the Constitution not only on the characteristics of its elements, but also on factors influencing the process of realization the Constitution and the form of realization.

Key words: Constitution of Ukraine, Basic Law, mechanisms of implementation, structure of the mechanism.

Вступ. Механізм реалізації Конституції визначається через поняття системи. Система – це об'єктивна єдність закономірно пов'язаних один з одним предметів, явищ у ціле, що складається з частин, упорядкованих за певними законами або принципами. Відповідно, дослідження системи передбачає з'ясування, з яких елементів (частин) вона складається, як вони між собою пов'язані, як взаємодіють, виявлення принципів побудови і розвитку системи, тобто її структурної організації [1, с. 278].

Механізм реалізації Конституції є мало дослідженим у науці конституційного права, більшість науковців зосереджували свою увагу на аналізі механізму реалізації права загалом або реалізації окремих конституційно-правових інститутів. Таким чином, дослідження структури механізму реалізації є досить актуальним питанням з наукового погляду.

Дослідженню процесу реалізації права та його механізму присвятили свої праці такі науковці, як О.В. Аграновська, С.С. Алексєєв, Н.В. Вітрук, Л.М. Завадська, О.В. Зайчук, М.І. Козюбра, В.В. Копейчиков, О.О. Лукашева, Ю.С. Решетов, О.Ф. Скакун, Ю.М. Тодика, Ю.С. Шемшученко, Л.С. Явич та ін.

Постановка завдання. Враховуючи попередні наукові здобутки, слід відзначити, що на сьогодні відсутній єдиний підхід до визначення елементів, що формують систему механізму реалізації. Отже, метою цієї статті є визначення структури механізму реалізації Конституції України та аналіз особливостей його складових елементів.

Результати дослідження. Якщо проаналізувати наукові підходи до визначення структури механізму реалізації права, то, наприклад, вчена Л.О. Морозова в механізмі реалізації права виокремлює такі елементи: 1) норми права (нормативну основу) як вихідний, базовий елемент; 2) юридичні факти, що є підставою для приведення механізму реалізації права в дію; 3) правомірну діяльність суб'єктів права; 4) гарантії здійснення права – загальні і спеціальні (важливе місце тут займають юридичні гарантії); 5) спеціальні юридичні процедури реалізації права; 6) система захисту й охорони, у якій

© МОРОЗЮК С.М. – кандидат юридичних наук, доцент кафедри загальноправових дисциплін (Київський національний торговельно-економічний університет)

ключове місце відводиться юридичній відповідальності правопорушників. Юридичні факти є фактором, який приводить у дію механізм реалізації права, оскільки виступають умовою для виникнення правових відносин між конкретними суб'єктами і настання певних юридичних наслідків. Юридичні факти є проміжною ланкою між нормою права і її реалізацією, оскільки без юридичних фактів не виникає відповідних умов для використання того чи іншого права його носієм [2, с. 256].

Загалом науковцем застосовано досить ґрунтовний підхід до визначення елементів механізму реалізації права, однак окремі зауваження викликає визначення спеціальних юридичних процедур одним з елементів механізму. Вважаємо, що процедури реалізації права, як і стадії реалізації, форми реалізації, не входять до механізму реалізації права, оскільки є різними за змістом явищами.

Т.Ю. Фалькіна виокремлює чотири блоки елементів механізму реалізації права: 1) елементи, пов'язані з діяльністю самого суб'єкта права (особливості впливу права на волю й свідомість людини, формування мотиваційних установок); 2) елементи, пов'язані з державно-владною діяльністю (застосування права, контроль, стимулювання, юридична відповідальність, охорона і захист); 3) процесуальний, забезпечує юридичний порядок реалізації суб'єктивних прав і юридичних обов'язків; 4) характеризує соціально-культурний рівень суб'єктів реалізації права [3, с. 13]. Зазначений підхід не враховує в якості елементу механізму реалізації нормативну складову, що загалом становить основу механізму реалізації. Зосередження ж уваги виключно на суб'єктивному елементі унеможливує врахування особливостей правового інструменту, що значною мірою впливає на процес реалізації права та його ефективність.

Що стосується механізмів реалізації окремих конституційно-правових інститутів, то, наприклад, у механізмі реалізації інституту народного самоврядування В.В. Копейчиков виокремлює такі елементи: матеріальна база; нормативна основа; об'єкт, на який покликана впливати самоврядна діяльність; організаційні форми, у яких вона здійснюється; методи її здійснення. Його первинною, відправною засадою є людина та її діяльність [4, с. 167].

В.П. Колісник до головних елементів механізму реалізації прав національних меншин відносить систему законодавчих актів, міжнародно-правових документів, правові акти державних органів виконавчої влади, державні органи та установи, систему громадських організацій, цільові програми, спеціальні фонди [5, с. 103–104].

Що стосується механізму реалізації основних прав, свобод і обов'язків людини і громадянина, то, на думку С.М. Хазова, він складається з правових норм, що їх закріплюють; юридичних фактів; діяльності спеціальних органів і суб'єктів права, покликаних їх забезпечувати; безпосередньої діяльності суду і правоохоронних органів; спеціальних юридичних процедур; інституту юридичної відповідальності; рівня правової культури населення і самого носія прав, свобод і обов'язків [6, с. 174–175].

А.М. Колодій та А.Ю. Олійник до елементів механізму реалізації конституційних прав, свобод і обов'язків людини та громадянина у широкому розумінні відносять: а) конституційні норми, що закріплюють суб'єктивні права; б) самі конституційні права та свободи, їх зміст, структуру та гарантії здійснення; в) юридичні обов'язки; г) юридичну діяльність, що є сутністю реалізації конституційного права; д) законність і правосвідомість людини та громадянина, що забезпечують правильне розуміння ними своїх конституційних прав, свобод та обов'язків і кожного права окремо, шляхів їх реалізації; е) стадії реалізації кожного конституційного права [7, с. 219].

Незважаючи на різноманітність підходів і критеріїв у виокремленні елементів механізму реалізації права чи окремих правових інститутів, спільною є наукова позиція щодо виокремлення у цих механізмах нормативного елементу, діяльності суб'єктів, юридичних фактів. Водночас віднесення до елементів механізму форм та стадій реалізації права є недоцільним, оскільки зазначені категорії є етапами процесу реалізації та способами його здійснення, однак вони не впливають на структуру самого механізму реалізації.

Що стосується здобутків науки конституційного права в питанні механізму реалізації Конституції, то М.І. Козюбра називає три аспекти в механізмі реалізації Конституції: спеціально-юридичний, соціологічний і соціально-психологічний. Перший аспект охоплює весь інструментарій, за допомогою якого здійснюється переведення норм Конституції у правомірну поведінку людей: норми поточного законодавства, які конкретизують положення Конституції, процесуальні акти, юридичні факти, правовідносини, акти реалізації Конституції, способи її охорони. Другий аспект полягає в аналізі соціальних факторів, що впливають на реалізацію конституційних норм. В ньому виокремлюються політичні, економічні, організаційні моменти. Третій аспект розкриває значення для реалізації Конституції внутрішніх якостей людей – учасників суспільних відносин – їхніх оцінок, настановлень, настрою та почуттів. Усі ці аспекти тісно пов'язані між собою на практиці і становлять єдине ціле – механізм дії Конституції. Цей механізм, таким чином, поділяється на юридичний, соціальний і соціально-психологічний механізми [8, с. 56].

На думку Ю.М. Тодики, механізм реалізації Конституції охоплює лише два аспекти: нормативний і інституційний. Економічні, політичні, соціально-психологічні та інші фактори він розглядає як соціальне середовище, як ті реальні умови, які здійснюють вплив на реалізацію конституційних норм, а тому не можуть виокремлюватись. Нормативний аспект, на думку науковця, включає здійснення конституційних норм у державно-правових та інших правовідносинах, дотримання, виконання, використання й застосування конституційних норм); інституційний елемент – державні структури, що забезпечують реалізацію конституційних норм у процесі нормотворчої, правозастосовної та правоохоронної діяльності: державні органи своїми діями чи бездіяльністю багато в чому визначають ефективність реалізації конституційних норм [9, с. 338–340, 356].

Враховуючи всі наукові підходи до визначення структури механізму реалізації права, окремих правових інститутів та Конституції, на нашу думку, механізм реалізації Конституції складається з основних та забезпечувальних елементів. До основних елементів відносимо: Конституцію, норми Конституції, конституційні закони, суб'єктів реалізації Конституції, правовідносини, юридичні факти; до забезпечувальних елементів відносимо: гарантії реалізації Конституції, економічні, соціальні, ідеологічні, організаційні забезпечувальні засоби, засоби охорони та захисту.

При цьому вважаємо, що для визначення ефективності механізму реалізації Конституції одного лише дослідження його елементів не достатньо, слід також враховувати фактори впливу на процес реалізації Конституції та форми, у яких здійснювалась реалізація.

Що стосується власне самої Конституції та конституційних норм, то їм відведена роль нормативного елементу у механізмі, що досліджується. Безумовно, норми Конституції є одним із констрuktивних елементів механізму. Саме від особливостей норм значною мірою залежить ефективність усього механізму реалізації. Реалізація окремих конституційних норм забезпечує реалізацію цілих конституційно-правових інститутів, що, у свою чергу, забезпечують реалізацію усього закону. Результат реалізації окремих конституційних норм значно відрізняється від результату реалізації усієї Конституції, коли досягаються мета та цілі її прийняття, проте досягнення останніх без проходження стадії реалізації окремих конституційних норм є неможливим.

Конституція є унікальним актом за своєю юридичною та соціальною природою. Процес її реалізації відбувається на декількох рівнях, а саме на рівні реалізації окремих конституційних норм та на рівні реалізації конституційно-правових інститутів. Тому неможливо не виокремити елементом механізму реалізації Конституції її норми. Норми Конституції наділені притаманними лише їм рисами, завдяки яким відбувається процес їх втілення у суспільних відносинах. Врахування цих особливостей забезпечує ефективність не лише в реалізації конкретної норми, а й Конституції загалом. При цьому, якщо критерієм ефективності у процесі реалізації Конституції є становлення конституційного ладу, то процес реалізації окремої норми є ефективним, якщо вона дістала своє вираження у суспільних відносинах.

Окрім того, Конституція містить норми, які в силу своєї специфіки потребують додаткових елементів для їх реалізації у вигляді конституційних законів, це так звані бланкетні норми. Ці норми передбачають необхідність прийняття додаткових нормативних актів, у яких будуть деталізовані ті чи інші конституційні положення, тому, безумовно, такі акти стають елементом механізму реалізації Конституції. Наприклад, частина 2 статті 77 Конституції України визначає, що порядок проведення виборів народних депутатів України встановлюється законом [10]. Таким чином, без прийняття Закону України «Про вибори народних депутатів України» вказана конституційна норма, а також інші норми, що стосуються проведення чергових та позачергових виборів до Верховної Ради, не могли б бути реалізовані.

Водночас окремі закони стають елементом механізму реалізації Конституції незалежно від наявності в Основному Законі відповідного посилання. Так, стаття 111 Конституції України визначає, що для проведення розслідування можливого вчинення Президентом України державної зради або іншого злочину Верховна Рада України створює спеціальну тимчасову слідчу комісію, до складу якої включаються спеціальний прокурор і спеціальні слідчі [10].

Зазначена норма не містить посилання на необхідність визначення правового статусу спеціального прокурора та спеціальних слідчих окремим законом, однак, враховуючи, що жодним чинним нормативно-правовим актом правовий статус зазначених посадових осіб не визначений, прийняття відповідного закону є необхідним в силу непрямої вимоги конституційної норми.

Цей приклад яскраво демонструє важливість конституційного законодавства як елементу механізму реалізації Конституції, оскільки на сьогодні конституційний інститут імпичменту Президента не може бути реалізований через відсутність закону про спеціального прокурора та спеціальних слідчих, при цьому всі конституційні норми, що стосуються імпичменту, діють, що ще раз підтверджує самостійність таких механізмів, як механізм дії права та механізм його реалізації.

Наступним обов'язковим елементом механізму реалізації Конституції є його суб'єкти – особи, які в силу власного волевиявлення чи відповідно до законної вимоги забезпечують своїми діями чи бездіяльністю досягнення мети та цілей процесу реалізації Конституції. Суб'єкти механізму реалізації наділені різним правовим статусом, який частково і визначає їх роль у правореалізаційному процесі. Окремі суб'єкти реалізації Конституції також є її гарантами – забезпечують у силу повноважень, що ними наділені, реалізацію, охорону та захист Основного Закону.

Іншим елементом механізму реалізації Конституції, який прямо пов'язаний із правовою нормою, є правовідносини. Для того, щоб визначити місце правовідносин у механізмі, що досліджується, слід згадати, що метою її реалізації та показником ефективності механізму є становлення конституційного ладу, який є системою відповідних правовідносин державного та суспільного ладу, правового статусу особи, територіального устрою тощо.

Більшість науковців сходяться на думці, що конституційні норми існують у формі правовідносин. Додержанням і застосуванням конституційних правових норм є лише така правова правомірна діяльність, яка пов'язана з організацією здійснення правових норм у правовідносинах і впливом на зобов'язаних осіб у цих відносинах [11, с. 137].

Іншим обов'язковим елементом механізму реалізації Конституції України є юридичні факти. Під останніми більшість науковців розуміють визначені правовими нормами конкретні обставини, з якими норми права пов'язують настання певних правових наслідків – виникнення, зміну та припинення правовідносин.

Щойно у суспільних відносинах з'являються юридичні факти, зазначені в гіпотезах норм, останні починають діяти, внаслідок чого їх адресати в одних випадках мають можливість реалізувати свої права й обов'язки, в інших – набувають суб'єктивних прав та обов'язків, передбачених диспозицією норми [12, с. 692].

Головне завдання, що виконують юридичні факти в механізмі реалізації Конституції, – це забезпечення виникнення, зміни, припинення правових відносин, що врегульовані конституційними нормами. Таким чином, за результатами їх дії юридичні факти поділяються на правостановлюючі – зумовлюють настання правовідносин, правозмінюючі – спрямовані на зміну правовідносин, правоприпиняючі – спричиняють припинення правовідносин.

Наприклад, правостановлюючим фактом є набуття особою громадянства України, з яким особа набуває право брати участь в управлінні державою, може обирати та бути обраною до органів державної влади, а отже, реалізувати конституційні норми, що регламентують відповідні права. Такий юридичний факт, як неспроможність парламенту протягом тридцяти днів з моменту відкриття першого засідання Верховної Ради України сформувати коаліцію депутатських фракцій, може мати наслідком реалізацію Президентом свого права на розпуск Верховної Ради, тобто припинення правовідносин щодо функціонування парламенту поточного скликання. У разі настання такого юридичного факту, як дострокове припинення повноважень Президента, відбувається зміна правовідносин, і виконання обов'язків Президента України на період до обрання і вступу на пост нового Президента України покладається на Голову Верховної Ради України.

Для виникнення низки конституційних правовідносин одного юридичного факту буває недостатньо, в таких випадках необхідною є наявність сукупності юридичних фактів. Так, наприклад, призначення на посаду Прем'єр-міністра України здійснює Верховна Рада України, однак реалізувати своє право вона може за наявності сукупності таких фактів – подання Президента України, яке здійснене за пропозицією коаліції депутатських фракцій.

Отже, юридичні факти займають важливе місце в механізмі реалізації Конституції України, опосередковуючи ті реальні умови, за яких виникають, змінюються та припиняються відносини, що врегульовані Конституцією України.

Інша група елементів механізму реалізації Конституції України виконують не стільки конструктивну, скільки забезпечувальну функцію. До цих елементів відносимо гарантії реалізації Конституції.

Враховуючи реальні умови, в яких діє механізм реалізації, гарантії сприяють досягненню мети та цілей правореалізаційного процесу. Вони є різними за своєю природою, це можуть бути як окремі властивості Основного Закону чи його норм, так і самостійні суб'єкти права, на яких покладено обов'язок щодо забезпечення реалізації конституційних положень (гаранти). Гарантії забезпечують належне функціонування механізму реалізації Конституції за рахунок зменшення негативного впливу на цей процес, створюють сприятливий для реалізації конституційних норм клімат та спонукають суб'єктів правореалізації до належної, правомірної поведінки.

До забезпечувальних елементів механізму реалізації Конституції відносимо також економічні, соціальні, ідеологічні, організаційні засоби. Механізм реалізації Конституції володіє досить по-

тужним суб'єктивним елементом. Низка передумов до реалізації конституційних положень, факторів впливу на цей процес, юридичних фактів мають соціальний характер, виникають у суспільстві та відображають існуючі в ньому погляди, ідеї, ідеологію. Тому для ефективності механізму реалізації Основного Закону досить важливо, щоб був сприятливий соціальний клімат, спрямований на досягнення мети та цілей реалізації. Зазначені умови забезпечують соціальні та ідеологічні забезпечувальні засоби.

Окрім того, механізм реалізації Конституції перебуває у прямій залежності від економічного благополуччя держави, реалізація більшості конституційних норм можлива лише в умовах розвинутої економіки, фінансової стабільності, оскільки потребує систематичного матеріального забезпечення.

Що стосується організаційного елементу, то механізм реалізації Конституції є сукупністю досить різнопланових елементів, які поєднуються у єдину, злагоджену систему. Для забезпечення узгодженої діяльності всіх елементів механізму існують організаційні засоби.

Тісно взаємодіють із зазначеними засобами також і засоби охорони та захисту Конституції. Механізм реалізації Основного Закону може бути ефективним лише в умовах конституційної законності, тобто дотримання і непорушності конституційних норм. Системи засобів охорони та захисту Конституції значно ослаблюються в умовах існування кризових явищ у суспільстві та державі. Постійна боротьба за владу спонукає суб'єктів цієї боротьби до використання інституцій, що забезпечують охорону та захист Конституції у власних інтересах. Зазначене досить часто супроводжується конституційними змінами, впровадження яких не обумовлено об'єктивними потребами. Все це ослаблює засоби забезпечення охорони та захисту Конституції, внаслідок чого механізм реалізації стає неефективним.

Отже, засоби охорони та захисту є тим елементом механізму реалізації Конституції, що сьогодні потребує особливого підкріплення та посилення. Його недовість ставить під загрозу всю систему забезпечувальних елементів, що має наслідком незахищеність механізму реалізації, його вразливість до впливу негативних факторів.

Висновки. Загалом механізм реалізації Конституції є сукупністю конструктивних та забезпечувальних елементів, що взаємоузгоджено діють заради досягнення мети та цілей реалізації Конституції. Його ефективність залежить від умов, у яких здійснюється реалізація Конституція, та факторів впливу на цей процес. Під час дослідження механізму реалізації Конституції слід обов'язково враховувати систему зв'язків між його елементами. Всі елементи «працюють» узгоджено як цілісна система, а тому негативні наслідки чи збій в діяльності одного елементу може паралізувати роботу всього механізму.

Список використаних джерел:

1. Вишне夫斯基 А.Ф. Общая теория государства и права / А.Ф. Вишне夫斯基, Н.А. Горбатов, В.А. Кучинский. – Минск : Амалфея, 2004. – 688 с.
2. Морозова Л.А. Теория государства и права / Л.А. Морозова. – М. : Юристъ, 2002. – 414 с.
3. Фалькина Т.Ю. Формы реализации права и механизм их осуществления : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / Т.Ю. Фалькина. – Нижний Новгород, 2007. – 25 с.
4. Копейчиков В.В. Народовластие и личность / В.В. Копейчиков. – К. : Україна, 1991. – 280 с.
5. Колісник В.П. Національно-етнічні відносини в Україні: теоретичні засади та конституційно-правові аспекти / В.П. Колісник. – Харків : Фоліо, 2003. – 240 с.
6. Хазов Е.Н. Юридические гарантии основных прав, свобод и обязанностей человека и гражданина в России : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 / Е.Н. Хазов. – М., 1997. – 209 с.
7. Колодій А.М. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні / А.М. Колодій, А.Ю. Олійник. – К. : Правова єдність, 2008. – 352 с.
8. Конституційне право України / за ред. В.Я. Тація, В.Ф. Погорілка, Ю.М. Тодика. – К. : Укр. центр правн. студій, 1999. – 346 с.
9. Тодика Ю.М. Конституція України: проблеми теорії і практики / Ю.М. Тодика. – Харків : Факт, 2000. – 608 с.
10. Конституція України № 254/96 ВР від 28.06.1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – С. 141.
11. Недбайло П.Е. Применение советских правовых норм / П.Е. Недбайло. – М. : Госюриздат, 1960. – 511 с.
12. Гордеев В. В. Правовая природа юридического факта / В.В. Гордеев // Держава і право. – 2011. – Вип. 51. – С. 690–695.